

DAWID MAKOWSKI

Papieski Instytut Liturgiczny św. Anzelma w Rzymie

<https://orcid.org/0009-0003-6007-0393>

dawid.makowski@anselmianum.com

Insygnia pontyfikalne dla prezbiterów?

Reforma i aktualny stan prawno-liturgiczny używania szat i odznak pontyfikalnych przez kapłanów bez święceń biskupich

Streszczenie

Prezentowany artykuł dotyczy zagadnienia używania pontyfikałów przez prezbiterów bez godności biskupiej, którzy cieszą się w Kościele jakąś szczególną jurysdykcją. Tekst został podzielony na trzy części, omawiające kolejno: przyczyny odnowy dyscypliny kościelnej względem omawianego zagadnienia, dokumentów, na mocy których zmodyfikowano dotychczasową praktykę używania pontyfikałów, oraz współczesny stan prawno-liturgiczny. Celem publikacji jest odpowiedź na pytanie: Kto i w jakim zakresie może dziś używać szat i odznak pontyfikalnych? Odpowiedź na to pytanie zostaje udzielona poprzez analityczną syntezę źródeł (zarówno soborowych, jak i prawnych). W ten sposób możliwe jest dostrzeżenie zarówno zmiany praktyki dokonywanej w ciągu ostatnich dziesięcioleci, jak również jej obecnego wymiaru.

Słowa kluczowe: insygnia pontyfikalne, liturgia pontyfikalna, reforma liturgiczna, kapłaństwo, opat.

Abstract

Pontifical Insignia for Priests?

Reform and Current Legal and Liturgical Status of the Use of Pontifical Vestments and Insignia by Priests Without Episcopal Ordination

The article presented deals with the issue of the use of pontificals by priests without episcopal dignity, who enjoy a special jurisdiction in the Church. The text is divided into three parts, which discuss the reasons for the renewal of ecclesiastical discipline with regard to the issue in question, the documents by virtue of which the existing practice of wearing pontificals has been modified, and the current legal and liturgical status. The aim of the publication is to answer the question: who can wear pontifical vestments and insignia today, and to what extent? This question is answered through an analytical synthesis of the sources (both conciliar and legal). This makes it possible to recognise both the change in practice that has taken place over the past decades and its current dimension.

Keywords: pontifical insignia, pontifical liturgy, liturgical reform, priesthood, abbot.

Zagadnienie insygniów pontyfikalnych jest tematem interesującym nie tylko ze względu na znikomą liczbę publikacji traktujących na ten temat w polskiej literaturze przedmiotu, ale również ze względu na to, że nie są one zarezerwowane jedynie dla biskupów¹. Chodzi tu o następujące rzeczy: pierścień, pastorał, mitra, krzyż pectoralny i paliusz (ten ostatni jednak nie przysługuje nikomu, kto nie jest arcybiskupem metropolitą, więc na nim nie będzie się skupiała uwaga niniejszego artykułu)². Na ich temat wypowiedział się Sobór Watykański II w Konstytucji o liturgii świętej *Sacrosanctum Concilium* z 4 grudnia 1963 r., polecając zmianę dyscypliny względem odznak pontyfikalnych, postulując zarezerwowanie ich jedynie dla tych duchownych, którzy są biskupami lub posiadają szczególną jurysdykcję³. Z tego można już wnioskować, na jakiej podstawie duchowni, którzy nie są biskupami, mogą używać pontyfikałów – źródłem tego jest ich szczególna jurysdykcja⁴. W ten sposób ich używanie nie świadczy o ich szczególnej godności⁵.

¹ Można napisać, że nie są zarezerwowane jedynie dla mężczyzn wyświęconych, wszak niektórych z nich mogą używać przełożone poszczególnych żeńskich zgromadzeń zakonnych (w sposób szczególnie ksienie). Szeroko na ten temat, zob. Sarah Röttger. 2020. Die Äbtissinnen und ihre Weihe. W *Frauen in kirchlichen Ämtern. Reformbewegungen in der Ökumene*. Red. Margit Eckholt, Ulrike Link-Wieczorek, Dorothea Sattler, Andrea Strübind, 148–159. Freiburg im Breisgau: Herder.

² *Cæremoniale Episcoporum ex decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Ioannis Pauli PP. II promulgatum*. 2008. Editio typica reimpressio emendata. Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana (dalej: CE), nr 57.

³ *Sacrosanctum Concilium Oecumenicum Vaticanum II*. 1963. „Constitutio de Sacra Liturgia”. *Acta Apostolicae Sedis* 56: 133, nr 130. Na ten temat, zob. Salvatore Famoso. 1968. „Commentarium ad Motu proprio «Pontificalia Insignia»”. *Notitiae* 42: 307–308.

⁴ Joseph Lupi. 1969. „Pontifical insignia: thier origin and use”. *Melita Theologica* 20 (2): 43; Philipp Hofmeister. 1928. *Mitra und Stab der wirklichen Prälaten ohne bischöflichen Charakter*. Stuttgart: Verlag von Ferdinand Enke, 46–53. Dlatego też pontyfikała nie przynależą do sakramentu święceń, ale przynależą do pewnych jurysdykcji, co odzwierciedlają słowa towarzyszące przekazaniu insygnii mitry i pastorału biskupowi: „Accipe mitram, et clarescat in te splendor sanctitatis, ut, cum apparuerit princeps pastorum, immarcescibilem gloriae coronam percipere merearis (...) Accipe baculum, pastoralis muneris signum, et attende universo gregi, in quo te Spiritus Sanctus posuit Episcopum regere Ecclesiam Dei”. *Pontificale Romanum ex decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II renovatum auctoritate Pauli PP. VI editum Ioannis Pauli PP. II cura recognitum. De Ordinatione Episcopi, Presbyterorum et Diaconorum*. 1990. Editio typica altera. Città del Vaticano: LEV (dalej: PR/90), nr. 89–90. Znamienne jest to, że w obrzędzie benedykcji opata nie ma słów towarzyszących przekazaniu mitry, ale są słowa związane z przekazaniem pastorału, podobne do powyższych: „Accipe baculum pastorem, et fratri tibi commissorum gere sollicitudinem, pro quibus redditurus rationem”. *Pontificale Romanum ex Decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli PP. VI promulgatum. Ordo Benedictionis Abbatissae et Abbatissae*. 2010. Editio typica reimpressio. Città del Vaticano: LEV, nr. 26–27. Na ten temat pod kątem prawa kanonicznego zob. John A. Renken. 2000. Particular Churches and their groupings [cc. 368–572]. W *New Commentary on the Code of Canon Law*. Red. John P. Beal, James A. Coriden, Thomas J. Green, 527. New York: Paulist Press.

⁵ Joseph Lupi. 1969. „Pontifical insignia: thier origin and use: part 2”. *Melita Theologica* 21 (1–2), 26.

Kodeks Prawa Kanonicznego wypowiada się o insygniach zaledwie trzy razy⁶. Jednym z istotniejszych jego kanonów jest ten, mówiący wprost o insygniach kanoników, które winny być zgodne z normami wydanymi przez Stolicę Apostolską⁷. Do tychczas na ich temat wypowiedziano się kilka razy. Przede wszystkim należy tu wymienić *Motu proprio „Pontificalia Insignia”* papieża Pawła VI († 1978) z 21 czerwca 1968 r. oraz List *Ut Eminentiae* Kongregacji ds. Duchowieństwa z 18 marca 1987 r.⁸ Te dwa dokumenty wpłynęły znacząco na powstały później *Ceremoniał liturgicznej posługi biskupów*, który sprecyzował wiele spraw dotyczących używania pontyfikałów. Mimo że z założenia traktuje on przede wszystkim o liturgii biskupiej, to jednak nie wyzybywa się elementów dotyczących stroju liturgicznego i odznak pontyfikalnych, a sama celebrazione Mszy pontyfikalnej nie jest przecież zarezerwowana tylko dla biskupów, bo mogą ją sprawować także niektórzy prezbiterzy, np. opaci⁹.

Pytanie, jakie się tutaj nasuwa, brzmi następująco: Który prezbiter dzisiaj może używać insygniów pontyfikalnych i w jakim wymiarze? Jest to kwestia interesująca, zważywszy na fakt, że w wielu kościołach można zaobserwować prałatów czy kanoników, używających poszczególnych odznak pontyfikalnych. Dlatego celem artykułu jest próba prawno-liturgicznego przybliżenia tego zagadnienia, w czym pomoże następująca struktura publikacji. Pierwszy punkt dotyczy przyczyn uproszczenia odznak pontyfikalnych, dokonanych po Soborze Watykańskim II. Pozwoli to zaobserwować sens odnowy liturgicznej w tym aspekcie. Drugi punkt artykułu omawia dokumenty posoborowe, na mocy których zmodyfikowano dotychczasową praktykę. Dzięki temu możliwe jest dostrzeżenie współczesnego prawodawstwa i podanie odpowiedzi na pierwszą część podanego wyżej pytania. Trzeci punkt omawia zakres, w jakim można używać dziś pontyfikałów, co z kolei odpowie na drugą część pytania. Zastosowaną metodą badania jest analityczna synteza źródeł.

⁶ Pio Vito Pinto. Red. 2001. *Commento al Codice di Diritto Canonico*. Città del Vaticano: LEV, 1243.

⁷ „In statutis etiam definiantur emolumenta, tum stabilia tum occasione perfuncti muneris solvendae necnon, attentis normis a Sancta Sede latis, quatenus sint canonicorum insignia”. *Codex Iuris Canonici auctoritate Ioannis Pauli PP. II promulgatus*. 1983. Città del Vaticano: Typis Polyglottis Vaticanis (dalej: CIC/83), can. 506 § 2. Szeroko na ten temat zob. Jerzy Adamczyk. 2019. „Insygnia kanonickie. Aspekt prawno-liturgiczny”. *Analecta Cracoviensia* 51: 283–312.

⁸ Congregatio pro Clericis. 1987. „Epistula. Præsidentibus Conferentiarum Episcoporum missa: in mentem revocantur recentiores normae circa vestes chorales”. *Acta Apostolicae Sedis* 79: 603–604; Paulus VI. 1968. „Litterae Apostolicae Motu Proprio datæ *Pontificalia Insignia* de uso insignium pontificalium recognoscendo”. *Acta Apostolicae Sedis* 60: 374–377.

⁹ Należy zauważyć, że spośród wszystkich prezbiterów, obdarzonych możliwością używania pontyfikałów, opaci zostali szczególnie wyróżnieni, gdyż oni jako jedyni (w przeciwieństwie do innych duchownych równych sobie stopniem święceń) otrzymują pontyfikała w konkretnym obrzędzie liturgicznym, przypominającym swą strukturą liturgię święceń biskupich, który nazywa się benedykcją opata. Szeroko na jej temat zob. Adrien Nocent. 1989. *La benedizione dell’abate e della badessa*. W *I sacramentali e le benedizioni*. Red. Giuseppe Cestari, 33–43. Genova: Casa Editrice Marietti.

1. Przyczyny uproszczenia odznak pontyfikalnych

Wspominany we wstępie jeden z artykułów soborowej Konstytucji *Sacrosanctum Concilium* był pokłosiem życzeń biskupów, którzy wzmiankowali o tym, że należałoby uprościć i zmodyfikować prawo dotyczące używania odznak pontyfikalnych¹⁰. Zwołanie Soboru Watykańskiego II (1962–1965) nie było bowiem jedynie okazją do wspólnych zebrań, ale także momentem wymiany uwag o potrzebach Kościoła, sygnalizowanych przez poszczególnych biskupów, wyższych przełożonych zakonnych oraz rektorów uniwersytetów i wydziałów teologicznych, którzy wysyłali do Stolicy Apostolskiej swoje życzenia dotyczące nie tylko propozycji tematów przyszłych obrad soborowych, ale także wątków pobocznych, związanych z życiem Kościoła¹¹. Dzięki dokumentacji Komisji Przedprzygotowawczej Soboru Watykańskiego II, czyli organu ustanowionego 17 maja 1959 r. m.in. do zbierania wszelkich wniosków wpływających do Stolicy Apostolskiej, można dziś dowiedzieć się, jakie życzenia przedstawiali biskupi¹².

W kontekście odnowy stroju chórowego należałoby odnotować następujące życzenia. Bp Emilian Escuín z Hiszpanii († 1955) proponował, aby biskupi wielką kapę (*pallium magnum*) używali tylko w największe uroczystości, podczas gdy zawsze obowiązkowymi elementami stroju biskupa miał być pierścień i krzyż pektoralny¹³. Prałat Dominik Desperben († 1980), prefekt apostolski w Hajnan, podkreślał ogólnie, że każda osoba pełniąca jurysdykcję w Kościele na jakimś terytorium winna być w konkretny sposób wyróżniana, zwłaszcza jeśli nie jest ona biskupem¹⁴. Dlatego wskazywano, że dobrze byłoby używać znaków pontyfikalnych przede wszystkim w ramach liturgii, co jest widoczne w życzeniu brazylijskiego biskupa z Santos, Walmora Wichrowskiego († 2001)¹⁵.

Jeżeli zaś chodzi o kwestię różnicy w insygniach pomiędzy biskupami a innymi prałatami, należy odnotować tutaj propozycję kard. Ermenegilda Florita z Włoch

¹⁰ Na temat ich historii zob. Mario Righetti. 1950. *Manuale di storia liturgica*. T. 1. Milano: Editrice Ancora, 531–540.

¹¹ Ioannes XXIII. 1959. „Ad Rectores Seminariorum Regionalium Italiae”. *Acta et Documenta Concilio Vaticano II Apparando* 1 (1): 27.

¹² Ioannes XXIII. 1959. „Constitutio Commissionis Antepreparatoriae”. *Acta et Documenta Concilio Vaticano II Apparando* 1 (1): 22.

¹³ Æmilius Benavent Escuín. 1959. „Lettera”. *Acta et Documenta Concilio Vaticano II Apparando* 1 (2): 411.

¹⁴ Dominicus Desperben. 1959. „Lettera”. *Acta et Documenta Concilio Vaticano II Apparando* 1 (4): 589.

¹⁵ Walmor Batù Wichrowski. 1959. „Lettera”. *Acta et Documenta Concilio Vaticano II Apparando* 1 (7): 330.

(† 1985), który proponował zmodyfikować dyscyplinę kościelną, tak aby prałaci nie-biskupi nie posiadali tych samych odznak pontyfikalnych, co biskupi¹⁶. Tego samego zdania był włoski kard. Giovanni Montini († 1978), który argumentował swoje życzenie następującymi twierdzeniami: zewnętrzne szaty różnych dostojników kościelnych pasowały do wieków przeszłych, ale nie współgrają ze współczesnością, gdyż dzisiaj duchowieństwo nie pełni funkcji doczesnych wewnątrz kraju; wystawne szaty duchowieństwa i jego odznaki nie są dzisiaj dobrze rozumiane przez ludzi i ich używanie przynosi często niezbyt dobry efekt; nie do końca widać różnicę pomiędzy biskupami i niższymi stopni prałatami¹⁷. Pochodzący z tego samego kraju bp Sebastian Briacca († 1963) podkreślał, że pilne jest uproszczenie tych elementów i zarezerwowanie ich wyłączanie dla biskupów, aby lud wiernych i duchowieństwo dobrze rozumiało znaczenie poszczególnych urzędów w Kościele¹⁸. Dlatego na przykład bp Carlo Ferrari († 1992) proponował usunąć dla wszystkich prałatów nie-biskupów wszelkie przywileje dotyczące insygniów, pozostawiając ewentualnie jeden, noszony tylko w trakcie czynności liturgicznych¹⁹.

Dlaczego postulowano takie zmiany? Wpływ na to miała ówczesna praktyka, poświadczana nie tylko przez Kodeks Prawa Kanonicznego z 1917 r., ale również przez dokumenty papieży Piusa X († 1914) i Piusa XI († 1939)²⁰. Prawo stanowiło, że wikariusze i prefekci danej administracji kościelnej, jeśli byli biskupami, mogli używać insygniów przypisanych do biskupów tytularnych, a jeśli nie byli biskupami, to – z wyjątkiem protonotariuszy apostolskich *de numero* na swoim terytorium w czasie trwania urzędu – nie mogli ich używać²¹. Inna sytuacja miała natomiast

¹⁶ Ermenegildo Florit. 1959. „Lettera”. Acta et Documenta Concilio Vaticano II Apparando 1 (3): 277.

¹⁷ Ioannes B. Montini. 1960. „Lettera”. Acta et Documenta Concilio Vaticano II Apparando 1 (3): 379.

¹⁸ Sebastianus Briacca. 1959. „Lettera”. Acta et Documenta Concilio Vaticano II Apparando 1 (3): 393.

¹⁹ Carolus Ferrari. 1959. „Lettera”. Acta et Documenta Concilio Vaticano II Apparando 1 (3): 396.

²⁰ Pius X. 1905. „Inter Multiplices Curas”. Acta Apostolicæ Sedis 37: 491–512; Pius XI. 1934. „Ad incrementum decoris”. Acta Apostolicæ Sedis 26: 497–521. Na temat Kamery Apostolskiej zob. Giuseppe Sciacca. 2022. „Epikiedion della reverenda Camera Apostolica. Brevi cenni storico-canonistici”. Archivio giuridico 1 (2): 431–489. Szeroko na temat przywilejów, funkcji i znaczenia prałatów przed reformą liturgiczną zob. John Abel Nainfa. 2007. *Gli Abiti dei Prelati della Chiesa Cattolica. Secondo il Cerimoniale Romano*. Livorno: S.A.C.R.E., 6–102; Pierre Salmon. 1955. *Étude sur les Insignes du Pontife dans le rit romain. Histoire et liturgie*. Rome: Officium Libri Catholici, 19–90; Ruiz T. Ryan. 2022. „The Medieval Pontificalia and the *Necessitates Temporum*: A Study of the Church's Liturgy Responding to the Needs of the Time”. Antiphon: A Journal for Liturgical Renewal 26 (1): 26–44.

²¹ *Codex Iuris Canonici Pii X Pontifici Maximi iussu deigestus Benedicti Papæ XV auctoritate promulgatus*. 1917. Roma: Typis Polyglottis Vaticanis (dalej: CIC/17), can. 308.

miejsce z opatami i prałatami bez sakry biskupiej, którzy mogli na swoim terytorium używać wszelkich insygniów pontyfikalnych, tronu oraz baldachimu (dawne przywileje liturgii pontyfikalnej), a także cieszyli się możliwością używania krzyża pectoralnego, pierścienia i fioletowego biretu poza swoimi terytoriami²². Wikariusze generalni, jeśli nie byli biskupami, cieszyli się jedynie przywilejami przypisanymi do protonotariuszy apostolskich tytularnych²³. Istniały przy tym także szeregi indultów papieskich dla poszczególnych miejsc i grup prezbiterów²⁴. Co to oznaczało? Poza niezrozumieniem czy niedostrzeganiem różnicy pomiędzy prezbiterem a biskupem wpływało to również na obniżenie autorytetu i godności biskupiej, której chciano przywrócić właściwe oraz należne jej miejsce²⁵. Wynikało to zarówno z orzeczenia Konstytucji dogmatycznej o Kościele *Lumen gentium*, jak też z Konstytucji *Sacrosanctum Concilium*, spośród których pierwsza podkreślała znaczenie roli biskupa w Kościele, a druga postulowała modyfikację znaków liturgicznych, tak aby odznaczały się prawdziwością²⁶.

2. Dokumenty upraszczające dyscyplinę Kościoła względem odznak pontyfikalnych

Życzenia biskupów przedstawione w pierwszym punkcie artykułu zostały zaimplementowane po raz pierwszy w odnowie liturgicznej z 1965 r., będącej pierwszym owocem posoborowej modyfikacji liturgii²⁷. To właśnie wówczas uproszczono obrzędy Mszy pontyfikalnej, czyniąc tym samym pierwszy krok do późniejszego zrewidowania ceremoniału biskupiego oraz dalszych reform w dziedzinie pontyfikaliów. Jako że dotychczasowa praktyka często wskazywała na to, że bisku-

²² CIC/17, can. 325. Na ten temat, zob. Laurentius Hanser. 1927. „Das Abteiliche Pontifikalienrecht einst und jetzt”. Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktinerordens und seiner Zweige 45: 46; Theophilus Canonicus Klinda. 1909. *Tractatus de abbatibus et praepositis titularibus quem agitata eorum de usu pontificalium quaestione*. Strigonii: Typis Gustavi Buzárovits, 1–30.

²³ CIC/17, can. 370 § 2.

²⁴ Hofmeister. 1928. *Mitra und Stab der wirklichen Prälaten ohne bischöflichen Charakter*, 53–64.

²⁵ Lupi. 1969. „Pontifical insignia: thier origin and use”, 43.

²⁶ Sacrosanctum Concilium Oecumenicum Vaticanum II. 1963. „Constitutio de Sacra Liturgia”, 109, nr 34; Sacrosanctum Concilium Oecumenicum Vaticanum II. 1964. „Constitutio dogmatica de Ecclesia”. Acta Apostolicae Sedis: 24, nr 20. Dostrzegano potrzebę dostosowania znaków liturgicznych do współczesnych realiów; zob. Famoso. 1968. „Commentarium ad Motu proprio »Pontificalia Insignia«”, 307.

²⁷ Dawid Makowski. 2023. „Liturgia z 1965 r. jako odpowiedź na zalecenia soborowej Konstytucji o Liturgii Świętej – aspekt liturgii mszalnej”. Łódzkie Studia Teologiczne 32 (4): 29–40.

pi i opaci oraz inni duchowni, którzy mogli sprawować Msze pontyfikalne, mieli przywdziewać szaty liturgiczne przy ołtarzu, nowe wytyczne z wydanego 27 stycznia 1965 r. *Ritus Servandus in celebratione Missæ* zezwoliły na wykonywanie tej czynności także w zakrystii²⁸. Innym przykładem uproszczenia Mszy pontyfikalnej było zezwolenie na to, aby osoby upoważnione do jej celebrowania sprawowały ją także na sposób Mszy śpiewanej prezbiterów, tj. mniej okazały²⁹. Jak informowali później biskupi, wysyłający swoje opinie na temat tego etapu reformy liturgicznej, owe modyfikacje zostały przyjęte pozytywnie³⁰.

Pierwsze modyfikacje odznak pontyfikalnych nastąpiły 21 czerwca 1968 r.³¹ Wówczas rozpoczęto dzieło znacznej rewizji i ujednolicenia szat, odznak oraz obrzędów pontyfikalnych³². Pierwszym dokumentem, istotnym w tej kwestii, jest List apostolski *Motu Proprio „Pontificalia insignia”*, który został opublikowany przez papieża Pawła VI († 1978)³³. Zmiany, które poczyniono, argumentowano potrzebą lepszego rozumienia znaków liturgicznych (w tym pontyfikalnych) przez wiernych, bez zbytniego zaciemniania roli poszczególnych duchownych w liturgii, tak że pozwolono używać insygniów pontyfikalnych tylko tym duchownym nie-biskupom, którzy posiadają prawdziwą jurysdykcję. Tak więc pozwolono na czas pełnienia urzędu w granicach swego terytorium używać odznak pontyfikalnych: legatom papieskim, prałatom terytorialnym, opatom terytorialnym i *de regimine* po benedykcji oraz administratorom apostolskim ustanowionym na stałe³⁴. Poza tym pozwolono na używanie wszystkich insygniów poza tronem i pastorałem następującym duchownym bez sakry biskupiej w czasie pełnienia urzędu na swoim terytorium: tymczasowo ustanowionym administratorom apostolskim oraz wika-

²⁸ *Ordo Missæ. Ritus servandus in celebratione missæ et de defectibus in celebratione missæ occurrentibus*. 1965. Editio typica. Città del Vaticano: Typis Polyglottis Vaticanis, nr 4.

²⁹ *Ordo Missæ. Ritus servandus in celebratione missæ et de defectibus in celebratione missæ occurrentibus*. 1965, nr 4.

³⁰ Dawid Makowski. 2024. *Między starą a nową liturgią. Studium nad reformą liturgii rzymskiej w pierwszej fazie odnowy liturgicznej (1964–1967)*. Kraków: Wydawnictwo Miles, 457. Należy odnotować, że względem liturgii papieskiej – zwłaszcza w aspekcie stopni godności dla duchownych wewnątrz rodziny papieskiej – zmiany miały miejsce 28 III 1968 r. Paulus VI. 1968. „Litteræ Apostolicæ Motu Proprio datæ *Pontificalis Domus* ordinatio quadametenus mutatur”. *Acta Apostolicæ Sedis* 60: 305–315.

³¹ Heribert Schmitz. 1977. „Tendenzen nachkonziliarer Gesetzgebung im verfassungsrechtlichen Bereich”. *Communio* 6 (6): 528.

³² Adamczyk. 2019. „Insygnia kanonickie. Aspekt prawno-liturgiczny”, 286.

³³ Paulus VI. 1968. „Litteræ Apostolicæ Motu Proprio datæ *Pontificalia Insignia* de uso insignium pontificalium recognoscendo”. *Acta Apostolicæ Sedis* 60: 374–377. Szeroko na temat tego dokumentu zob. Famoso. 1968. „Commentarium ad Motu proprio «*Pontificalia Insignia*»”, 307–311.

³⁴ Paulus VI. 1968. „Litteræ Apostolicæ Motu Proprio datæ *Pontificalia Insignia* de uso insignium pontificalium recognoscendo”, 375–376, nr 1.

riuszom i prefektom apostolskim³⁵. W odniesieniu do opatów rozrózono dwie sytuacje: pierwsza dotyczyła opatów prymasów i opatów generalnych kongregacji monastycznych, którym zezwolono używać wszystkich insygniów pontyfikalnych w granicach klasztorów swojego zakonu lub kongregacji, ale tylko w czasie trwania ich urzędu; druga dotyczyła natomiast opatów *de regimine*, którym zezwalano na to tylko za zgodą opata lub przeora konwentualnego klasztoru³⁶. W przypadku opatów *de regimine*, którzy zrzekli się swego urzędu, i opatów tytularnych opowiedziano się pozytywnie za używaniem przez nich wszystkich insygniów pontyfikalnych w każdym klasztorze zgromadzenia lub kongregacji, jeśli zgodziłby się na to opat lub przeor danego klasztoru³⁷. W rzeczywistości, zważywszy na aspekt polski, prezbiterami nie posiadającymi godności biskupiej, którzy mogą używać insygniów pontyfikalnych, są w przeważającej większości (o ile nie w ogóle) jedynie opaci³⁸.

Święta Kongregacja Obrzędów razem z Radą ds. wdrożenia w życie założeń soborowej Konstytucji o liturgii świętej 21 czerwca 1968 r. wydały instrukcję wykonawczą, na mocy której zmodyfikowano obrzędy i insygnia pontyfikalne, nieco je upraszczając³⁹. Spośród wielu norm dotyczących modyfikacji posług i funkcji duchownych i świeckich w trakcie celebracji biskupa warte uwagi są przepisy wskazujące na uproszczenia odznak pontyfikalnych: baldachim (od tej pory nie wolno go było wznosić nad katedrą), rakiety (zezwolono na opuszczenie jej przywdzia-
nia przed założeniem na siebie alby), tuniki biskupiej, jedwabnego gremiału, świecy pontyfikalnej i poduszki do klęczenia (zostały one zniesione)⁴⁰. Ponadto jako elementy używane wedle uznania pozostawiono: pończochy i sandały, rękawicz-

³⁵ Paulus VI. 1968. „Litteræ Apostolicæ Motu Proprio datæ *Pontificalia Insignia* de uso insignium pontificalium recognoscendo”, 376, nr 2.

³⁶ Paulus VI. 1968. „Litteræ Apostolicæ Motu Proprio datæ *Pontificalia Insignia* de uso insignium pontificalium recognoscendo”, 376, nr 3.

³⁷ Paulus VI. 1968. „Litteræ Apostolicæ Motu Proprio datæ *Pontificalia Insignia* de uso insignium pontificalium recognoscendo”, 376, nr 4. Szeroko na temat kanonicznego aspektu zob. Wolfgang F. Rothe. 2007. „Das Recht des Propstes von Eisgarn auf den Gebrauch der Pontifikalien: Ein Beispiel für die Entstehung widergesetzlichen Gewohnheitsrechts”. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Kanonistische Abteilung* 93 (1): 452–467.

³⁸ Paweł Bednarski. 2014. „Vestimenta protonotariuszów apostolskich w świetle obowiązujących przepisów”. *Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne* 47 (1): 198.

³⁹ Sacra Rituum Congregatio et Consilium ad Exsequendam Constitutionem de Sacra Liturgia. 1968. „Instructio de ritibus et insignibus pontificalibus simplicioribus reddendis *Pontificales Ritus*”. *Acta Apostolicæ Sedis* 60: 406–412. Szeroko na temat tego dokumentu zob. Salvatore Famoso. 1968. „Commentarium ad Instructionem de Ritibus et Insignibus Pontificalibus simplicioribus reddendis”. *Notitiæ* 42: 312–324.

⁴⁰ Sacra Rituum Congregatio et Consilium ad Exsequendam Constitutionem de Sacra Liturgia. 1968. „Instructio de ritibus et insignibus pontificalibus simplicioribus reddendis *Pontificales Ritus*”, 409, nr. 14 i 16.

ki (choćby tylko w kolorze białym) i kłamrę⁴¹. W sprawie dalmatyki pontyfikalnej, którą zdecydowano się zachować, mimo że nie w sposób *sensu stricto* obligatoryjny (ze słusznej przyczyny można jej było bowiem nie przywdziewać), orzeczono, że powinno się jej używać podczas uroczystych celebracji, a zwłaszcza w liturgii: konsekracji biskupiej i święceń wszelkich stopni, błogosławieństwa opata i księni, błogosławieństwa i konsekracji dziewic oraz konsekracji kościoła i ołtarza⁴². Uproszczono przy tym używanie mitry, ograniczając się do noszenia tylko jednej mitry, zgodnie z charakterem Mszy św.: mitry prostej lub uroczystej⁴³. Zmieniono tym samym zasady korzystania z pastorału, gdyż pozwolono każdemu biskupowi – za zgodą biskupa miejsca – używać pastorału w liturgii pontyfikalnej⁴⁴. Zrezygnowano tym samym z praktyki noszenia przed arcybiskupem krzyża arcybiskupiego w procesji, czyniąc go krzyżem procesyjnym⁴⁵. Wskazano przy tym, że nie wolno odtąd przywdziewać szat liturgicznych na ołtarzu⁴⁶. Natomiast mitra i pastorał nie muszą być odtąd używane, jeśli biskup przemieszcza się wewnątrz małej przestrzeni prezbiterium⁴⁷. Te wszystkie normy dotyczyły również tych, którzy mieli przywilej sprawowania Mszy pontyfikalnej, a o których mówiło wyżej omawiane *Motu Proprio „Pontificalia Insignia”*⁴⁸.

Kolejną Instrukcją był dokument Sekretariatu Stanu, który 31 marca 1969 r. opublikował nowe normy dotyczące stroju, tytułów i insygniów ogólnych kar-

⁴¹ Sacra Rituum Congregatio et Consilium ad Exsequendam Constitutionem de Sacra Liturgia. 1968. „Instructio de ritibus et insignibus pontificalibus simplicioribus reddendis *Pontificales Ritus*”, 409, nr 15.

⁴² Sacra Rituum Congregatio et Consilium ad Exsequendam Constitutionem de Sacra Liturgia. 1968. „Instructio de ritibus et insignibus pontificalibus simplicioribus reddendis *Pontificales Ritus*”, 409, nr 17.

⁴³ Sacra Rituum Congregatio et Consilium ad Exsequendam Constitutionem de Sacra Liturgia. 1968. „Instructio de ritibus et insignibus pontificalibus simplicioribus reddendis *Pontificales Ritus*”, 410, nr 18.

⁴⁴ Sacra Rituum Congregatio et Consilium ad Exsequendam Constitutionem de Sacra Liturgia. 1968. „Instructio de ritibus et insignibus pontificalibus simplicioribus reddendis *Pontificales Ritus*”, 410, nr 19.

⁴⁵ Sacra Rituum Congregatio et Consilium ad Exsequendam Constitutionem de Sacra Liturgia. 1968. „Instructio de ritibus et insignibus pontificalibus simplicioribus reddendis *Pontificales Ritus*”, 410, nr 20.

⁴⁶ Sacra Rituum Congregatio et Consilium ad Exsequendam Constitutionem de Sacra Liturgia. 1968. „Instructio de ritibus et insignibus pontificalibus simplicioribus reddendis *Pontificales Ritus*”, 410, nr 21.

⁴⁷ Sacra Rituum Congregatio et Consilium ad Exsequendam Constitutionem de Sacra Liturgia. 1968. „Instructio de ritibus et insignibus pontificalibus simplicioribus reddendis *Pontificales Ritus*”, 411, nr 31.

⁴⁸ Sacra Rituum Congregatio et Consilium ad Exsequendam Constitutionem de Sacra Liturgia. 1968. „Instructio de ritibus et insignibus pontificalibus simplicioribus reddendis *Pontificales Ritus*”, 412, nr 38.

dynałów, biskupów i prałatów niższych, czyli tych bez sakry biskupiej⁴⁹. Skupiając się na modyfikacjach, które ich dotyczyły, należałoby wymienić następujące uproszczenia: wszyscy prałaci przełożeni poszczególnych kongregacji czy dykasterii Kurii Rzymskiej, audytorzy Świętej Roty Rzymskiej, generalni promotorzy sprawiedliwości i obrońcy węzła w Najwyższym Trybunale Sygnatury Apostolskiej, protonotariusze apostolscy *de numero*, duchowni Kamery Apostolskiej oraz prałaci papiescy przydzieleni do Domu Papieskiego nie używają odtąd jedwabnego pasa z frędzlami, fioletowych pończoch ani klamry na butach; protonotariusze apostolscy *supra numerum* oraz prałaci honorowi Jego Świątobliwości stracili wówczas możliwość używania fioletowego płaszcza, jedwabnego pasa z frędzlami i pończoch pontyfikalnych, a także klamer na butach i czerwonego pomponu na birecie (w tym tylko protonotariusze zachowali przywilej używania fioletowego *pallium talare*); kapelani Jego Świątobliwości utracili natomiast możliwość używania fioletowej sutanny, szerokiego płaszcza fioletowego, pasa z frędzlami oraz klamry na butach⁵⁰.

Jeśli natomiast chodzi o tytuły, to należałoby tu wskazać na to, że wszystkim wyżej wzmiankowanym duchownym bez święceń biskupich przysługuje tytuł „prałata”, do którego można dodać przymiotnik „najczcigodniejszy”⁵¹. Wyjątek dotyczył jedynie dziekana Świętej Roty Rzymskiej, wikariusza szambelana Świętego Kościoła Rzymskiego oraz Sekretarza Najwyższego Trybunału Sygnatury Apostolskiej, wobec których można używać tytułu „ekscelencja”, ale bez przymiotnika „najczcigodniejsza”⁵². Względem protonotariuszy apostolskich *supra numerum*, prałatów honorowych i kapelanów Jego Świątobliwości należało odtąd stosować tytuł „prałata”, poprzedzony ewentualnie przymiotnikiem „czcigodny”⁵³. Wszelkie tytuły legatów papieskich winny być tożsame z tymi, które przynależą biskupom, a ich strojem – na terenie im powierzonym – winien być pas, piuska, biret i szeroki płaszcz z falistego jedwabiu⁵⁴. Jednak tylko względem legatów-biskupów można

⁴⁹ Secretaria Status seu Papalis. 1969. „Instructio circa vestes, titulos et insignia generis Cardinalium, Episcoporum et Prælatorum ordine minorum”. Acta Apostolicæ Sedis 61: 334–340.

⁵⁰ Secretaria Status seu Papalis. 1969. „Instructio circa vestes, titulos et insignia generis Cardinalium, Episcoporum et Prælatorum ordine minorum”, 338, nr. 18–20.

⁵¹ Secretaria Status seu Papalis. 1969. „Instructio circa vestes, titulos et insignia generis Cardinalium, Episcoporum et Prælatorum ordine minorum”, 339, nr 25.

⁵² Secretaria Status seu Papalis. 1969. „Instructio circa vestes, titulos et insignia generis Cardinalium, Episcoporum et Prælatorum ordine minorum”.

⁵³ Secretaria Status seu Papalis. 1969. „Instructio circa vestes, titulos et insignia generis Cardinalium, Episcoporum et Prælatorum ordine minorum”, 339, nr 26.

⁵⁴ Secretaria Status seu Papalis. 1969. „Instructio circa vestes, titulos et insignia generis Cardinalium, Episcoporum et Prælatorum ordine minorum”, 340, nr 32.

było odtąd stosować zwrot „czcigodny bracie”⁵⁵. Natomiast prałaci i opaci *nullius*, administratorzy apostołscy, wikariusze i prałaci apostołscy bez święceń biskupich mogli używać takich samych szat liturgicznych, jak biskupi⁵⁶.

Istotnym dokumentem był również List Świętej Kongregacji ds. Duchowieństwa na temat szat chórowych, wydany 30 października 1970 r.⁵⁷ Na jego mocy zniesiono wszystkie przywileje, nawet bardzo dawne⁵⁸. Noszenie fioletowego mucetu zarezerwowano jedynie dla kanoników z godnością biskupią, przewidując dla pozostałych kanoników czarny mucet z fioletowym obszyciem⁵⁹. Dla beneficjentów przewidziano czarny mucet, a dla proboszczów dodatkowo stułę⁶⁰. Zabroniono przy tym wszystkim kanonikom, beneficjentom oraz proboszczom noszenia wszelkich znaków pontyfikalnych im nie przysługujących, jak np. mantoletu, fioletowej sutanny, mitry, pastorału, pierścienia czy krzyża pektoralnego⁶¹.

3. Współczesne normy dotyczące używania odznak pontyfikalnych

Na podstawie powyższych norm, modyfikujących dyscyplinę prawną Kościoła względem odznak pontyfikalnych, Stolica Apostolska wydała nową edycję *Caeremoniale Episcoporum* oraz konkretne wskazania dotyczące kwestii szczegółowych, spośród których w sposób szczególnie istotne są dubia Dykasterii ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów⁶². Wszelkie kwestie liturgii pontyfikalnej, tak co do stroju, jak i co do przebiegu, zostały zawarte w stosunkowo późno wydanej, bo jej pierwsza edycja miała miejsce w 2008 r., księdze ceremoniału biskupiego⁶³. Trzeba wyraźnie zaznaczyć, że w odróżnieniu od Kodeksu Prawa Kanonicz-

⁵⁵ Secretaria Status seu Papalis. 1969. „Instructio circa vestes, titulos et insignia generis Cardinalium, Episcoporum et Prælatorum ordine minorum”, 340, nr 32.

⁵⁶ Secretaria Status seu Papalis. 1969. „Instructio circa vestes, titulos et insignia generis Cardinalium, Episcoporum et Prælatorum ordine minorum”, 340, nr 33.

⁵⁷ Sacra Congregazione per il Clero. 1970. *Lettera circolare della circa le vesti corali*. Roma: Typis Polyglottis Vaticanis.

⁵⁸ Sacra Congregazione per il Clero. 1970. *Lettera circolare della circa le vesti corali*, nr 1.

⁵⁹ Sacra Congregazione per il Clero. 1970. *Lettera circolare della circa le vesti corali*, nr 2.

⁶⁰ Sacra Congregazione per il Clero. 1970. *Lettera circolare della circa le vesti corali*, nr 2.

⁶¹ Sacra Congregazione per il Clero. 1970. *Lettera circolare della circa le vesti corali*, nr 3.

⁶² Na temat aspektu kanonicznego zob. Bednarski. 2014. „Vestimenta protonotariuszy apostołskich w świetle obowiązujących przepisów”, 198–203.

⁶³ Szeroko na jej temat zob. Luis Fernando Álvarez González. 2007. „Una liturgia episcopal sencilla y plena de eficiacia pastoral. Releyendo el Caeremoniale Episcoporum de 1984”. *Isidorianum* 32–33: 281–294.

nego z 1917 r., współczesne kanony prawie wcale nie wzmiankują na temat odznak pontyfikalnych⁶⁴.

Księga, zawierająca normy Mszy pontyfikalnej, w swych normach generalnych ukazuje sposób używania poszczególnych odznak pontyfikalnych przez tych, którzy mogą ich używać. Tak więc prałaci i opaci bez święceń biskupich mogą używać następujących szat liturgicznych, opisanych w niniejszych punktach, wskazujących jedynie na ogólne korzystanie z odznak pontyfikalnych:

- Dalmatykę pontyfikalną, którą zgodnie ze wcześniejszymi normami, należy wkładać pod ornat. Winna być ona w kolorze dnia lub biała. Choć nie jest ona ściśle obowiązkowa, powinno się ją przywdziawać w liturgii święceń, błogosławieństwa opata i ksieni oraz w liturgii z poświęceniem kościoła i ołtarza⁶⁵.
- Pierścienia, który winien być zawsze złożony na palcu tego, kto go otrzymał jako znak swojej jurysdykcji⁶⁶. Jednym momentem, w którym można go na chwilę zdjąć, jest obmycie rąk⁶⁷.
- Pastorału; jeśli jest używany tylko przez głównego celebransu (gdy celebruje kilku prałatów lub opatów mogących go używać), winien być zawsze zwrócony zaokrągleniem przed sobą (w stronę ludu). Używa się go w procesji (jeśli nie podano inaczej), podczas Ewangelii, w trakcie homilii, w momencie przyjmowania ślubów oraz przyrzeczeń, w trakcie wypowiedzenia wyznania wiary, w momencie udzielania błogosławieństwa osób (jeśli nie nakłada się na nikogo dłoni)⁶⁸.
- Mitry; zgodnie ze wcześniejszymi normami, używa się zawsze tylko jednej: prostej lub ozdobnej. Zakłada się ją na głowę zawsze, kiedy się siedzi, wygłasza homilię, wypowiada słowa powitania lub przemówienia czy zachęty (z wyjątkiem sytuacji, gdy po takich słowach musi ją zdjąć), uroczyszcie błogosławi się lud czy spełnia gesty sakramentalne, albo gdy idzie się w procesji (jeśli nie podano inaczej)⁶⁹.

⁶⁴ CIC/83, kan. 506 § 2.

⁶⁵ CE, nr 56.

⁶⁶ CE, nr 58.

⁶⁷ CE, nr 150.

⁶⁸ CE, nr 59.

⁶⁹ CE, nr 60.

- Krzyża pectoralnego, który zakłada się albo na ornat, albo pod ornat (gdy używa się dalmatyki pontyfikalnej – pod nią) lub pod kapę (gdy używa się kapy)⁷⁰.

Trzeba przy tym pamiętać, że zgodnie z normami liturgicznymi mitry i pastorału można nie używać w liturgii mniej okazałej oraz we wszelkich procesjach, gdy celebrans ma mały dystans do pokonania⁷¹.

Interesujący jest przy tym także zapis jednej z notyfikacji, wydanej przez Kongregację Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów 16 lipca 1997 r. Otóż zawarto w tym dokumencie wzmiankę, że prawo zakładania krzyża na ornat przez biskupa (wynikające z praktyk wschodnich i ambrozjańskich) winno mieć zastosowanie w celu odróżnienia go od pozostałych prezbiterów⁷². Stąd być może stosownym wydaje się stwierdzenie, że prezbiter bez święceń biskupich winien mieć raczej krzyż założony pod szatą wierzchnią. Argumentem za taką praktyką byłoby podkreślenie różnicy pomiędzy osobą ze święceniami biskupimi a duchownym bez nich⁷³.

*

Chcąc odpowiedzieć na pytanie podane we wstępie, należy zaznaczyć, że odznaki pontyfikalne przysługują tym prezbiterom, którzy sprawują szczególną władzę w Kościele, spośród których zdaje się, że najliczniejsi są opaci. Używanie przez nich odznak pontyfikalnych, stosownie do zakresu, jaki im przysługuje, nie różni się zbyt wiele od tego, który dotyczy biskupów. Należy się przy tym stosować do norm ogólnych ceremoniału biskupów, mając jednak na uwadze niektóre kwestie szczegółowe. Jednym z takich elementów jest zagadnienie krzyża pectoralnego na ornacie, które prawnie nie jest jeszcze sprecyzowane, na które światło może rzucić analiza poszczególnych dokumentów na temat odznak pontyfikalnych.

Reasumując powyżej analizowane normy, należy podkreślić, że każdemu z kapłanów bez święceń episkopatu, na podstawie posiadania specjalnej jurysdykcji przynależy używanie niektórych odznak pontyfikalnych. Wszystkie szaty i odznaki pontyfikalne przysługują dziś: legatom papieskim, prałatom terytorialnym, opatom terytorialnym, opatom *de regimine* po benedykcji oraz ustanowio-

⁷⁰ CE, nr 61.

⁷¹ CE, nr. 60, 173.

⁷² Congregatio de Culto Divino et Disciplina Sacramentorum. 1997. „Notificatio”. Notitiae 35 (7–9): 280.

⁷³ Bednarski. 2014. „Vestimenta protonotariuszy apostolskich w świetle obowiązujących przepisów”, 198.

nym na stałe administratorom apostolskim⁷⁴. Odznak pontyfikalnych poza pastorałem i tronem mogą używać na swoim terytorium: tymczasowo ustanowieni administratorzy apostolscy, wikariusze apostolscy i prefekci apostolscy⁷⁵. Ponadto należy pamiętać, że zgodnie z Kodeksem Prawa Kanonicznego, pewnych insygniów – jednak bez możliwości sprawowania Mszy pontyfikalnej ze względu na ich używanie – mogą używać także kanonicy (w Polsce jest to najczęściej dystyngtorium oraz pierścień)⁷⁶.

*

Bibliografia

- Adamczyk Jerzy. 2019. „Insignia kanonickie. Aspekt prawno-liturgiczny”. *Analecta Cracoviensia* 51: 283–312.
- Bednarski Paweł. 2014. „Vestimenta protonotariuszy apostolskich w świetle obowiązujących przepisów”. *Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne* 47 (1): 190–204.
- Benavent Æmilius Escuin. 1959. „Lettera”. *Acta et Documenta Concilio Vaticano II Apparando* 1 (2): 409–414.
- Briacca Sebastianus. 1959. „Lettera”. *Acta et Documenta Concilio Vaticano II Apparando* 1 (3): 389–384.
- Cæremoniale Episcoporum ex decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Ioannis Pauli PP. II promulgatum. 2008. Editio typica reimpressio emendata. Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana.
- Congregatio de Culto Divino et Disciplina Sacramentorum. 1997. „Notificatio”. *Notitiæ* 35 (7–9): 280.
- Congregatio pro Clericis. 1987. „Epistula. Praesidibus Conferentiarum Episcoporum missa: in mentem revocantur recentiores normae circa vestes chorales”. *Acta Apostolicæ Sedis* 79: 603–604.
- Desperben Dominicus. 1959. „Lettera”. *Acta et Documenta Concilio Vaticano II Apparando* 1 (4): 588–589.
- Famoso Salvatore. 1968. „Commentarium ad Instructionem de Ritibus et Insignibus Pontificalibus simplicioribus reddendis”. *Notitiæ* 42: 312–324.

⁷⁴ Paulus VI. 1968. „Litteræ Apostolicæ Motu Proprio datæ *Pontificalia Insignia* de uso insignium pontificalium recognoscendo”. *Acta Apostolicæ Sedis* 60: 375–376, nr 1.

⁷⁵ Paulus VI. 1968. „Litteræ Apostolicæ Motu Proprio datæ *Pontificalia Insignia* de uso insignium pontificalium recognoscendo”, 376, nr 2.

⁷⁶ CIC/83, kan. 506 § 2.

- Famoso Salvatore. 1968. „Commentarium ad Motu proprio «*Pontificalia Insignia*»”. *Notitiæ* 42: 307–311.
- Ferrari Carolus. 1959. „Lettera”. *Acta et Documenta Concilio Vaticano II Apparando* 1 (3): 394–401.
- Florit Ermenegildo. 1959. „Lettera”. *Acta et Documenta Concilio Vaticano II Apparando* 1 (3): 272–278.
- González Luis Fernando Álvarez. 2007. „Una liturgia episcopal sencilla y plena de eficiacia pastoral. Releyendo el Caeremoniale Episcoporum de 1984”. *Isidorianum* 32–33: 281–294.
- Hanser Laurentius. 1927. „Das Abteiliche Pontifikalienrecht einst und jetzt”. *Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktinerordens und seiner Zweige* 45: 45–59.
- Hofmeister Philipp. 1928. *Mitra und Stab der wirklichen Prälaten ohne bischöflichen Charakter*. Stuttgart: Verlag von Ferdinand Enke.
- Ioannes XXIII. 1959. „Ad Rectores Seminariorum Regionalium Italiae”. *Acta et Documenta Concilio Vaticano II Apparando* 1 (1): 27.
- Ioannes XXIII. 1959. „Constitutio Commissionis Antepreparatoriae”. *Acta et Documenta Concilio Vaticano II Apparando* 1 (1): 22–23.
- Klinda Theophilus Canonicus. 1909. *Tractatus de abbatibus et praepositis titularibus quem agitata eorum de usu pontificalium quæstione*. Strigonii: Typis Gustavi Buzárovits.
- Lewandowski Szymon. 2015. „Od laski pasterskiej do pastorału”. *Teologia i Człowiek* 30 (2): 95–110.
- Lupi Joseph. 1969. „Pontifical insignia: thier origin and use”. *Melita Theologica* 20 (2): 43–52.
- Lupi Joseph. 1969. „Pontifical insignia: thier origin and use: part 2”. *Melita Theologica* 21 (1–2), 26–51.
- Makowski Dawid. 2023. „Liturgia z 1965 r. jako odpowiedź na zalecenia soborowej Konstytucji o Liturgii Świętej – aspekt liturgii mszalnej”. *Łódzkie Studia Teologiczne* 32 (4): 29–40.
- Makowski Dawid. 2024. *Między starą a nową liturgią. Studium nad reformą liturgii rzymskiej w pierwszej fazie odnowy liturgicznej (1964–1967)*. Kraków: Wydawnictwo Miles.
- Montini B. Ioannes. 1960. „Lettera”. *Acta et Documenta Concilio Vaticano II Apparando* 1 (3): 374–379.
- Nainfa John Abel. 2007. *Gli Abiti dei Prelati della Chiesa Cattolica. Secondo il Cerimoniale Romano*. Livorno: S.A.C.R.E.
- Nocent Adrien. 1989. *La benedizione dell’abate e della badessa. W I sacramentali e le benedizioni*. Red. Giuseppe Cestari. Genova: Casa Editrice Marietti.
- Ordo Missæ. Ritus servandus in celebratione missæ et de defectibus in celebratione missæ occurrentibus*. 1965. Editio typica. Città del Vaticano: Typis Polyglottis Vaticanis.
- Paulus VI. 1968. „Litteræ Apostolicæ Motu Proprio datæ *Pontificalia Insignia* de uso insignium pontificalium recognoscendo”. *Acta Apostolicæ Sedis* 60: 374–377.
- Paulus VI. 1968. „Litteræ Apostolicæ Motu Proprio datæ *Pontificalis Domus* ordinatio quadametenus mutatur”. *Acta Apostolicæ Sedis* 60: 305–315.

- Pinto Pio Vito. 2001. Red. *Commento al Codice di Diritto Canonico*. Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana.
- Pius X. 1905. „Inter Multiplices Curas”. *Acta Apostolicæ Sedis* 37: 491–512.
- Pius XI. 1934. „Ad incrementum decoris”. *Acta Apostolicæ Sedis* 26: 497–521.
- Pontificale Romanum ex Decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli PP. VI promulgatum. *Ordo Benedictionis Abbatis et Abbatissæ*. 2010. Editio typica reimpressio. Città del Vaticano: LEV.
- Pontificale Romanum ex decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II renovatum auctoritate Pauli PP. VI editum Ioannis Pauli PP. II cura recognitum. *De Ordinatione Episcopi, Presbyterorum et Diaconorum*. 1990. Editio typica altera. Città del Vaticano: LEV.
- Renken John A. 2000. Particular Churches and their groupings [cc. 368–572]. W *New Commentary on the Code of Canon Law*. Red. John P. Beal, James A. Coriden, Thomas J. Green, 501–565. New York: Paulist Press.
- Righetti Mario. 1950. *Manuale di storia liturgica*. T. 1. Milano: Editrice Ancora.
- Rothe Wolfgang F. 2007. „Das Recht des Propstes von Eisgarn auf den Gebrauch der Pontificalien: Ein Beispiel für die Entstehung widergesetzlichen Gewohnheitsrechts”. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Kanonistische Abteilung* 93 (1): 452–467.
- Röttger Sarah. 2020. Die Äbtissinnen und ihre Weihe. W *Frauen in kirchlichen Ämtern. Reformbewegungen in der Ökumene*. Red. Margit Eckholt, Ulrike Link-Wieczorek, Dorothea Sattler, Andrea Strübind, 148–159. Freiburg im Breisgau: Herder.
- Ruiz Ryan T. 2022. „The Medieval Pontificalia and the *Necessitates Temporum*: A Study of the Church’s Liturgy Responding to the Needs of the Time”. *Antiphon: A Journal for Liturgical Renewal* 26 (1): 26–44.
- Sacra Congregazione per il Clero. 1970. *Lettera circolare della circa le vesti corali*. Roma: Typis Polyglottis Vaticanis.
- Sacra Rituum Congregatio et Consilium ad Exsequendam Constitutionem de Sacra Liturgia. 1968. „Instructio de ritibus et insignibus pontificalibus simplicioribus reddendis *Pontificales Ritus*”. *Acta Apostolicæ Sedis* 60: 406–412.
- Sacrosanctum Concilium Oecumenicum Vaticanum II. 1963. „Constitutio de Sacra Liturgia”. *Acta Apostolicæ Sedis* 56: 97–133.
- Salmon Pierre. 1955. *Étude sur les Insignes du Pontife dans le rit romain. Histoire et liturgie*. Rome: Officium Libri Catholici.
- Sciaccia Giuseppe. 2022. „Epikiedion della reverenda Camera Apostolica. Brevi cenni storico-canonistici”. *Archivio giuridico* 1 (2): 431–489.
- Schmitz Heribert. 1977. „Tendenzen nachkonziliarer Gesetzgebung im verfassungsrechtlichen Bereich”. *Communio* 6 (6): 524–539.

Secretaria Status seu Papalis. 1969. „Instructio circa vestes, titulos et insignia generis Cardinalium, Episcoporum et Prælatorum ordine minorum”. *Acta Apostolicæ Sedis* 61: 334–340

Wichrowski Walmor Batù. 1959. „Lettera”. *Acta et Documenta Concilio Vaticano II Apparando* 1 (7): 327–332.

